

Сергій Вовкодав

ДО ПРОБЛЕМИ ПОЗИЦІОНУВАННЯ “ЗМІЙОВИХ” ВАЛІВ ПЕРЕЯСЛАВЩИНИ: ІСТОРІОГРАФІЯ ПИТАННЯ

Зроблено огляд історіографії проблеми локалізації “змійових” валів Переяславщини.

Ключові слова: “змійовий” вал, укріплення, городище, рів, конфігурація.

Проблема вивчення “змійових” валів Переяславщини неодноразово розглядалася у науковій літературі як у спеціалізованих дослідженнях, так і в працях, що опосередковано стосувалися означеної тематики. Нині можна говорити про понад 150-річний період вивчення цих пам’яток. Упродовж нього чітко окреслились основні аспекти, що потребували першочергового розгляду: просторові характеристики (метричні параметри, картографування та особливості локалізації), призначення й датування “змійових” валів. Якщо питання їх функціонального призначення більшістю дослідників вирішилося на користь оборонної функції, то датування й донині викликає найбільше дискусій. Основними версіями, що побутують у науковій літературі, є давньоруське та скіфське походження. Хоча тепер існують праці, у яких різні складники системи “змійових” валів датуються по-різному. При цьому, якщо нижня хронологічна межа Великого (внутрішнього) валу визначена за результатами розкопок (пізніше IV ст.), то датування Малого (зовнішнього) валу пропонується лише на підставі припущень. Загалом питання хронологічної атрибуції цих споруд потребує подальших археологічних досліджень.

У пропонованій роботі зосереджено увагу саме на проблемі позиціонування “змійових” валів, яка є дуже важливою для вивчення давніх систем заселення Переяславщини. Інші аспекти наразі свідомо не розглядаються і заслуговують на висвітлення в окремих публікаціях. Зазначимо, що повноцінного історіографічного огляду дослідження “змійових” валів Переяславщини нині не існує. Як і не створено узагальнювальних досліджень історії вивчення кожного зі згаданих аспектів. Хоча у значній частині розглянутих нижче праць подано огляди попередніх досліджень цих споруд, але вони не враховують досліджень останніх років.

Передусім, варто звернути увагу на згадки про “змійові” вали в літописних і статистичних джерелах. Перші відомості про вали та їх географію можемо знайти у давньоруському літописанні під 1095 р. Тут ідеться про невдалу спробу половецьких ханів Ілтаря та Кітана укласти мирний договір з Володимиром Мономахом у Переяславі: “...прийшов Ітларь у город Переяславль, а Кітан став між валами з військом” [23, с. 342-343]. Також коротка згадка міститься у статті 1149 р., де розповідається про протистояння Юрія Довгорукого з Ізяславом Мстиславовичем. Перший, дізнавшись про наближення Ізяслава, відступив від Переяслава і разом з військом “ста межі валома”. Тут відбувся вирішальний бій, що закінчився перемогою Юрія Довгорукого. Всі описані події безпосередньо пов’язані з Переяславом та його околицями. Про це хоча б свідчить низка топографічних особливостей, що згадуються у літописах. Тому, безумовно, йдеться саме про Великий та Малий вали, які, очевидно, наприкінці XI – середині XII ст. були однією з характерних рис топографії Переяславської землі.

На думку деяких учених, ще одним джерелом, де згадуються “змійові” вали Переяславщини, є лист архієпископа Бруно Кверфуртського до германського імператора Генріха II про поїздки 1008 р. з метою поширення християнства серед печенігів. У листі місіонер згадує, що після перебування в Києві князь Володимир з дружиною два дні супроводжував його до кордонів своєї держави, які він оточив дуже міцними і довгими спорудами, що в листі позначені латинню як “firmissima et longissima sepe” [9; 12]. Очевидно йшлося саме про земляні вали. На жаль, текст листа не дає чітко визначеного місця розташування споруд. На думку М. Максимовича, Володимир супроводжував Бруно до Малого валу, який на початку XI ст. був прикордонним на Лівобережжі. Такої версії дотримувався і В. Ляскоронський. Хоча у В. Антоновича та Н. Мовчанівського припускають, що у листі йдеться не про переяславські вали, а про трипільський вал, що розташований у гирлі р. Стугна, яка на Правобережжі була кордоном зі Степом.

Деякі згадки про “змійові” вали Переяславщини датуються XVIII ст. В одному з документів 1767–1768 рр., що стосувався відомостей про кількість громадської землі с. Положаї, трапилася згадка “змійового” валу – ур. Валок, який тягнувся до яру [7, с. 214]. Очевидно, йшлося про східний сегмент так званого Перехресного валу. Також у групі

описово-статистичних джерел, об'єднаних під назвою “Описи Київського намісництва”, у частині “Опис рік, озер, боліт та гір Київського намісництва 1785 р.” подано коротку інформацію про Великий і Малий переяславські вали. Тут вказано їх висоту та відстань розташування відносно м. Переяслав [20, с. 173]. У “Скороченому особливому описі Київського намісництва 1787 р.” також наведено інформацію про відстань, на яку вали віддалені від Переяслава, та зроблене припущення про захисну функцію цих споруд. Автори останнього джерела помилково вважали, що лінії валів простягаються через р. Супій далі до Лубен [20, с. 306].

Починаючи з середини XIX ст., “змійові” вали потрапляють у коло наукових інтересів дослідників Переяславщини. У своїх археологічних нотатках їх згадує Т. Шевченко (кінець 1845 – початок 1846 рр.): “По Золотонській дорозі за сім верст від міста висока могила, названа Богдановою. І тут неподалік впадає у давнє русло Дніпра безмежний вал, невідомо коли і для чого побудований” [2]. Пізніше на насипи звернув увагу М. Максимович. Його вважають першим дослідником переяславських “змійових” валів. Саме він запропонував назву, склав їх узагальнений опис та вказав особливості розташування сегментів (Великого та Малеого) валу. М. Максимович пройшов удовж обох гілок валів від початку до місця їх з'єднання біля с. Строкова, що дозволило йому накопичити значну кількість інформації: він детально описав протяжність, положення кожної лінії валу відносно міста та її напрямком. Наголошуючи на доброму стані збереження споруд, М. Максимович акцентував увагу на доцільності їх точної інструментальної зйомки. Також він створив схематичний план “змійових” валів, який передав В. Антоновичу. Пізніше він був опублікований на загальній схемі “змійових” валів Київщини [6, с. 57]. Дослідження М. Максимовича мали надзвичайно важливе значення для вивчення цих пам'яток, хоча й не були позбавлені неточностей. Останні пов'язані саме із просторовими особливостями споруд. Зокрема, сегмент Наддніпрянського валу поблизу нині затопленого с. Городище дослідник вважав продовженням Великого валу. Також він взагалі не простежував напрям Малеого валу від с. Строкова до заплави лівого берега р. Трубіж. М. Максимович припустився помилки у твердженні, що закінчення Малеого валу знаходиться біля нині не існуючого хутора Дубова Шия, хоча той простягався далі до с. Гайшин. Перехресний вал М. Максимович не розглянув у своїх дослідженнях, хоча зазначив, що від місця з'єднання валів продовжується вал до р. Супій [12, с. 341]. Саме так він і був показаний на карті В. Антоновича. Варто враховувати, що подібне розташування валу він відтворив уже через 20 років після огляду на місцевості [6, с. 50].

Дуже стисло інформацію про просторову конфігурацію “змійових” валів надав В. Антонович під час опису подібних споруд Київщини. Зокрема, він зазначив, що вали пролягають двома паралельними дугоподібними лініями, які підходять до р. Дніпро, а іншими кінцями з'єднуються біля с. Строкова. Також він припустив, що обидві системи валів Лівобережжя та Правобережжя пов'язані між собою [1, с. 358].

У 1890-х рр. до теми “змійових” валів звернувся переяславський дослідник (голова Переяславського повітового земства) А. Стороженко [29]. У праці “де жили переяславські торки?” на основі аналізу літописних, топонімічних та археологічних джерел він висловив думку про місцевість проживання групи тюркських напівкочових племен – торків. Великий та Малий “змійові” вали у поданому дослідженні згадуються як умовні межі, що визначали територію їх проживання. Автор вважав, що вали були створені для захисту міста Переяславль та броду біля нього. Саме тому від берега р. Дніпро до р. Трубіж (до ур. Дубова Шия) були насипані півколом два паралельних вали, що зближувалися лише біля р. Трубіж. На думку А. Стороженка, вище ур. Дубова Шия русло р. Трубіж стає глибоким та сильно заболоченим, що робить його непрохідним. Тому ця ділянка не потребувала захисту додатковими спорудами. Окрім того, він припустив, що для ефективної оборони в цій частині околиць Переяслава Руського на правому березі р. Трубіж мали бути облаштовані укріплені містечка з військовими загонами. Вони захищали прохід через замерзлу річку в зимовий період [29, с. 289]. Саме серед решток таких городищ необхідно шукати літописні Бронь княж та Баруч, де, на його думку, мешкали торки. Підсумовуючи своє дослідження, А. Стороженко вважає, що “змійові” вали разом зі згаданими городищами створювали своєрідну оборонну лінію, вздовж якої були розселені торки [29, с. 289].

У 1906 р. частину Великого “змійового” валу оглянув член Імператорського археологічного товариства М. Макаренко. Він вказав його напрямком, розміри та подав малюнок профілю [11, с. 46].

Питання локалізації “змійових” валів також розглядав у своїх працях В. Ляскоронський. У своєму дослідженні “Історія Переяславської землі від найдавніших часів до половини XIII ст.” він подав їх побіжну характеристику: вказав назву сегментів, відстань розташування від міста та загальну конфігурацію з напрямком протяжності. Початок обох відрізків він локалізував біля р. Дніпро, а місце, де вони сходилися, – біля с. Строкова. Дослідник помилково вважав, що Великий вал продовжується далі до р. Супій [10, с. 134]. Характеризуючи особливості “змійових” валів він посилається на дослідження М. Максимовича. Тому і просторові особливості цих споруд викладені на підставі останніх. На дум-

ку В. Ляскоронського, “змійові” вали разом із залісненими ділянками, болотами та річками становили оборонну систему давнього Переяслава [10, с. 131, 134].

В іншій своїй праці “Городища, могили, майдани і довгі (змійові) вали на ділянці Дніпровського лівобережжя” В. Ляскоронський подав результати обстеження Великого та Малого валів: напрямок, розміри, стан збереження. Про Перехресний вал у дослідженні не згадується. В. Ляскоронський створив план деяких сегментів “змійових” валів, де вони були зображені у вигляді суцільних смуг [8, с. 75–76].

Докладніший опис просторової позиції “змійових” валів запропонував у своїх працях А. Падалка [21; 22]. Зокрема, у дослідженні “Минуле Полтавської території і її заселення” (1914 р.), де він згаданним спорудам присвятив цілий розділ, зроблений найповніше на той час огляд. Охопивши всі складники “змійових” валів Переяславщини, А. Падалка подав інформацію про їх напрямок, протяжність, розміри, стан збереження, просторову позицію відносно міста Переяслав [22, с. 1–27]. У загальному описі відрізків “змійових” валів дослідник визначив точки їх початку та закінчення, вказав площу території, яку вони охоплювали. На підставі результатів досліджень він створив уточнений загальний план розташування згаданих споруд. При цьому, очевидно, користувався даними триверстової військово-топографічної карти, на яку вже на той час були нанесені вали. У своєму дослідженні А. Падалка припустився помилки, назвавши ближній до Переяслава вал Малим, а дальній – Великим, що насправді не відповідає загальноприйнятій класифікації за М. Максимовичем. Також дослідник припустив, що дальній від Переяслава вал не був самостійним відрізком, а прибудованим через певний час після створення ближнього, щоб розширити огорожену територію. Під час опису валів автор також приділив увагу типу ґрунту, з якого створені насипи, та пов’язав з цим ступінь їх збереження. Зокрема, відсутність окремих сегментів валу на терасі поблизу р. Дніпро він пояснив саме тим, що їх насипи були піщаними. А. Падалка також звернув увагу на характерні риси ландшафту території, у межах якої розташовані вали, та констатував відсутність сегментів насипу в сильно заболочених місцях. На підставі особливостей просторової конфігурації системи “змійових” валів Переяславщини та складу їх насипів дослідник відкинув суто оборонне призначення цих споруд. На його думку, низинна, сильно заболочена, територія у межах валів придатна лише для випасання худоби, тому така система насипів у околицях давньоруського Переяслава створювалася саме з метою захисту пасовищ від кочових племен [22, с. 15].

Після А. Падалки “змійові” вали тривалий час були поза увагою дослідників, і лише у 1945 р. Великий “змійовий” вал був обстежений Б. Рибаківим. На основі власних спостережень, а також інформації від місцевих жителів про виявлені поблизу валу вістря скіфських стріл він датував насипи скіфським часом та побачив у них скіфське городище [24, с. 22]. У 1966 р. вали були обстежені на всій протяжності скіфо-слов’янською експедицією Харківського державного університету під керівництвом Б. Шрамка. Важливим результатом цієї роботи є окомірний план розташування “змійових” валів, який упродовж тривалого часу вважався найточнішим, і вперше був опублікований лише в 1987 р. [6, с. 58]. Враховуючи конфігурацію валів та виявлений на прилеглої до них території нечисленний підйомний матеріал, що датований скіфським часом, Б. Шрамко запропонував версію належності споруд до величезного Каратувського (від с. Мала Каратув) городища ранньозалізного віку [32]. Від цього часу версія про це городище отримала значне поширення у науковій літературі. Прихильники такої теорії порівнюють просторову конфігурацію системи переяславських “змійових” валів із правобережним Трахтемирівським городищем.

У 1963 р. учасниками Канівської слов’янської експедиції ІА АН УРСР на чолі з М. Кучерою був виявлений та обстежений західний кінець Малого валу, що виходив до схилу другої надзаплавної тераси р. Дніпро [6, с. 58].

Просторова позиція “змійових” валів Переяславщини знаходила своє відображення на узагальнених планах розташування подібних пам’яток Середньої Наддніпряниці. Вони були створені у контексті дослідження системи валів Правобережжя. Зокрема, переяславські вали зображені на карті Е. Ковальчик [33]. Тут вони показані прямолінійними дугоподібними відрізками. Перехресний вал розпочинається, як і на карті В. Антоновича, у місці з’єднання Великого та Малого валів. Також варто згадати картосхему розташування “змійових” валів Середньої Наддніпряниці київського дослідника А. Бугая [6, с. 7]. Починаючи з кінця 1960-х рр., він проводив розвідки валів правобережної Київщини. Під час досліджень ним була помічена неточність схем В. Антоновича та Е. Ковальчик, тому А. Бугай підготував нову схему (опублікована 1979 р.). На ній були зображені вали Переяславщини [3].

Характеристику локалізаційних особливостей “змійових” валів Переяславщини подав М. Кучера у своїй монографії “Змійові вали Середнього Подніпров’я”. На підставі аналізу попередніх досліджень та власних розвідок він зробив спробу узагальнення матеріалів про характер розташування та структурні особливості згаданого типу пам’яток. Також дослідником складений загальний план розташування насипів [6]. У трактуванні просторової конфігурації системи валів він дотримався версії Б. Шрамка про Каратувсь-

ке городище і припустив, що в давньоруський час споруди використовували на зразок правобережних “змійових” валів [6, с. 58–60].

Своєю чергою О. Фіалко у дослідженні “Пам’ятка скіфської епохи придніпровського терасового лісостепу” розглянула “змійові” вали у контексті історії вивчення скіфських пам’яток лівобережної Наддніпряни. На її думку, Каратувльське городище є одним із феноменів, що пов’язаний із поселенськими пам’ятками зазначеного періоду. Через дніпровські броди воно мало сполучення з правобережним кущем городищ VI–IV ст. до н. е. [30, с. 21]. Городище розглядається нею як центр мікрорегіону, до якого тяжіли інші населені пункти. Дослідниця подала план городища, розроблений на основі схеми Б. Шрамко [30, с. 43, рис. 20. 2]. За версією О. Фіалко, існування на одній території двох етнічних компонентів ранньозалізного віку з різним типом господарського спрямування зумовило появу подібної оборонної системи, що проіснувала до давньоруського часу та в подальшому була своєрідним захистом від вторгнень кочівників [30, с. 21–22].

М. Корінний також розглянув “змійові” вали у своїй монографії “Переяславська земля: X – перша половина XIII ст.”. Автор подав частковий опис просторової позиції всіх сегментів валу: відстань від міста та напрямок протяжності із зазначенням населених пунктів. Дослідник вважав, що Малий вал не є самостійною лінією, а додатковою до Великого і був побудований пізніше для розширення території, обмеженої попереднім. Також М. Корінний припускав, що обидва вали з’єднувалися із Наддніпрянським. Загалом він переконаний, що система “змійових” валів разом із руслами Трубежа та Супою була непрохідною лінією оборони, що захищала столицю Переяславського князівства. Таке просторове розташування насипів виключало можливість нападу кочівників з півдня. Окрім того, М. Корінний зробив короткий огляд результатів вивчення системи переяславських “змійових” валів іншими дослідниками [5, с. 113].

Надзвичайно важливий внесок у вивчення просторової конфігурації “змійових” валів Переяславщини був зроблений учасниками археологічної експедиції Переяслав-Хмельницького державного історико-етнографічного заповідника (ПХДІКЗ) М. Роздобудьком та Д. Тетерею. Вони впродовж 1995–1996 рр. здійснювали обстеження обох відрізків валу, проводили їх картографування, що ґрунтувалося на топоосновах масштабу 1:10 000 та 1:50 000. Це дало змогу уточнити окомірні плани насипів [26]. Тоді ж Великий вал був досліджений розкопками біля с. Мала Каратувль, що дало можливість визначити його нижню хронологічну межу як пізнішу за IV–V ст., а також зафіксувати стратиграфію самого насипу [27, с. 139–140]. У статті “До питання про так зване Каратувльське городище” М. Роздобудько та Д. Тетеря на основі фактологічного матеріалу зробили спробу спростування версії про існування Каратувльського городища. При цьому вони використовують результати згаданих вище досліджень та інформацію про пам’ятки, що виявлені у межах території, оточеної валом. Дослідники наголосили на особливостях конфігурації валу: лінія насипів не створювала суцільної системи кільцевих дуг, замкнених довкола певної території, як це характерно для городищ. Переяславські вали склалися з окремих прямолінійних та дугових відрізків, які у поєднанні з елементами рельєфу та гідрографії створювали систему оборони Переяславля Руського. На підставі розглянутих у дослідженні чинників, М. Роздобудько та Д. Тетеря вважають, що систему “змійових” валів Переяславщини не можна ототожнювати з городищами скіфського часу. Вона більше схожа на правобережні оборонні укріплення, що захищали підступи до давньоруського Києва [26, с. 234].

В іншій своїй публікації “Переяславська земля VI–IX ст.” М. Роздобудько у контексті розгляду історичної підоснови виникнення Переяславської землі, як певної території з центром у Переяславлі, згадує “змійові” вали. Він вважає їх прямим свідченням кордонів переяславської волості [28].

Система Переяславських “змійових” валів, як Каратувльське городище, також згадується у невеликій монографії О. Фіалко і Ю. Болтрика “Напад скіфів на Трахтемирівське городище”. На думку авторів, Каратувльське, Трахтемирівське та Ліпльавське городища склали смугу захисту землеробських поселень від скіфських вторгнень [31, с. 84, 85, 89].

Докладний опис просторових особливостей “змійових” валів міститься у праці М. Роздобудька “«Змійові» вали Переяславщини”. Автор подав інформацію про розміри споруд, їх конфігурацію та створив узагальнювальний схематичний план розташування валів і план розташування насипів відносно літописних топонімів. На підставі згаданих вище розкопок 1995–1996 рр. М. Роздобудько спростує версію про Каратувльське городище [25, с. 57]. Під сумнів він ставить і площу самого городища, яка, за переконанням прихильників теорії скіфського городища, сягала близько 425 км². Це в десять разів перевищує розміри найбільшого із досліджених синхронних городищ – Більського.

Згадані аргументи М. Роздобудько використовує для критики теорії Каратувльського городища і у праці “Кіммерійська доба. Потрубіжжя у складі Великої Скіфії”, що є окремим підрозділом колективної монографії “Нариси з історії давнього Переяслава” [4, с. 35]. У дослідженні багато уваги автор приділив Малому валу. Зокрема, ознакам, що відрізняють його від Великого: менші розміри та топографічні особливості деяких сегментів валу. Останні порушували основні тенденції фортифікаційного будівництва та принци-

пи використання природних рубежів, що притаманні Великому валу. Також М. Роздобудько звертає увагу на те, що лінія Малого валу в місцях значної заболоченості, піщаних дюн чи солончаків переривалася. Згадані чинники свідчать про те, що Малий вал не створював серйозних перешкод для кінноти, тому й не міг виконувати суто оборонних функцій. Півколо Малого валу радше нагадує порубіжну лінію, що обмежувала певну територію. Цю саму теорію М. Роздобудько розвиває в іншій праці “На кордоні з Хозарією. Племінний град”. Тут він зазначає, що, оскільки дуга Великого валу вкладається у півколо Малого, є підстави вважати, що останній споруджено раніше [4, с. 55]. На це також вказують значні відмінності у розмірах та конфігурації. Саме подібні споруди вимежовували племінну територію, що окреслилась у період консолідації полянських земель VIII–IX ст., у центрі якої знаходився племінний град [4, с. 56]. Більша частина півкола Малого валу збігалася з межами ландшафтних зон межиріччя Трубежа–Супою й охоплювала щільно заселену ще з IV ст. чорноземну рівнину басейну р. Броварка [25, с. 58]. Цю територію дослідник ототожнює з угіддями територіальних общин, що стали основою для формування Переяславля Руського та його округи, а потім складали Переяславську волость.

Значну увагу М. Роздобудько приділяє стану збереження “змійових” валів та звертає увагу на відсутність можливості дослідження стратиграфічного співвідношення Великого та Малого валів у нині зруйнованому місці їх з’єднання [25, с. 57]. Важливою рисою цієї праці є наявність загальної інформації про збережені та вже зруйновані сегменти насипів. Автор також констатує, що значна частина охоплених валами ландшафтів нині зруйнована в результаті меліорації та невдалої господарчої діяльності людини [25, с. 58].

Переяславські “змійові” вали розглянуті у низці праць Ю. Моргунова [15; 16; 17; 18]. Він звернув увагу на питання конфігурації цих пам’яток, але підтримав версію скіфського походження валів [14, с. 55; 15, с. 204–205]. На думку дослідника, у давньоруський час вали виконували лише роль топографічних орієнтирів. На противагу останньому, О. Моця вбачав у “змійових” валах оборонні споруди давньоруського часу та розглядав їх у контексті визначення зони проживання кочівницьких груп “своїх поганих”. За результатами аналізу місцевих топонімів автор визначив місцевість між лініями валів як місце розташування згаданих племен [19, с. 184].

Таким чином, незважаючи на порівняно велику кількість досліджень, що безпосередньо чи опосередковано пов’язані з вивченням оборонних споруд Переяславщини, лише частина з них містить інформацію щодо чіткої просторової прив’язки насипів “змійових” валів. Хоча визначення просторової позиції існуючих насипів валів та місць розташування нині зруйнованих є важливим складником дослідження споруд подібного типу. Така інформація дасть змогу з’ясувати специфіку розташування сегментів валів відносно елементів ландшафту та гідрографії, сформує підґрунтя для пояснення принципів їх створення та розуміння характеру використання у минулому.

Окрім того, переважна більшість створених під час попередніх досліджень планів “змійових” валів зазвичай не враховують місця, де вал переривався, а зображують суцільними лініями. Ті ж нечисленні картосхеми, що складені впродовж другої половини ХХ ст., нині потребують деталізації. Всі існуючі плани розташування “змійових” валів не містять достатньої інформації про вже втрачені сегменти насипу. Така ситуація потребує проведення подальших досліджень, що за рахунок використання широкого комплексу джерел та залучення новітніх підходів опрацювання просторової інформації дозволять сформуванню чіткого уявлення про локалізаційні особливості “змійових” валів Переяславщини.

Література

1. Антонович В. Б. Змиевы валы в пределах Киевской земли / В. Б. Антонович // Киевская старина. — 1884. — № 3. — С. 355–370.
2. Археологічні нотатки Тараса Шевченка // Кирило-Мефодіївське товариство. — К.: Наукова думка, 1990. — Т. 2. — С. 304–308.
3. Бугай А. С. Змиевы валы / А. С. Бугай. // УСЭ. — К., 1979. — Т. 4. — С. 281.
4. Бузян Г. М. Нариси з історії давнього Переяслава (до 1100-ліття першої літописної згадки) / Г. М. Бузян, Л. М. Набок, М. В. Роздобудько, Д. А. Тетеря — К.: Міленіум, 2007. — 264 с.
5. Коринний Н. Н. Переяславская земля, X – первая половина XIII века / Н. Н. Коринный. — К.: Наукова думка, 1992. — 312 с.
6. Кучера М. П. Змиевы валы Среднего Поднепровья / М. П. Кучера. — К.: Наукова думка, 1987. — 208 с.
7. Лучицкий И. Сборник материалов для истории общественных земель и угодий в Левобережной Украине (Полтавской губернии) / И. Лучицкий. — К., 1884. — 313 с.
8. Ляскоронский В. Г. Городища, курганы, майданы и длинные (змиевые) валы в области Днепровского Левобережья / В. Г. Ляскоронский. — Москва, 1911. — 82 с.
9. Ляскоронский В. Г. К вопросу о местоположении в пределах Южной России района, в котором проповедывал епископ Брунон в начале XI века / В. Г. Ляскоронский. — Петроград, 1916. — 25 с.
10. Ляскоронский В. Г. История Переяславской земли с древнейших времен до половины XIII ст. / В. Г. Ляскоронский. — 2-е изд. — К., 1903. — 422 с.
11. Макаренко Н. Е. Отчет об археологических исследованиях в Полтавской губернии в 1906 г. / Н. Е. Макаренко // ИАК. — Санкт-Петербург, 1907. — Вып. 22. — С. 38–90.
12. Максимович М. А. О древнем вале, бывшем еще при Владимире Святом, южнее Киева на границе земли печенегов / М. А. Максимович // Собрание сочинений. — К., 1877. — Т. 2. — С. 340–342.
13. Максимович М. А. О переяславских валах / М. А. Максимович // Труды I АС в Москве. 1869 г. — Москва, 1871. — Т. 1. — С. 75–76.
14. Моргунов Ю. Ю. Валы и крепостные стены X–XII вв. в глазах их современников / Ю. Ю. Моргунов // Наукові записки з української історії. — Переяслав-Хмельницький, 2008. — Вип. 20. — С. 53–60.

15. Моргунов Ю. Ю. Древо-земляные укрепления Южной Руси X–XIII веков / Ю. Ю. Моргунов. — Москва: Наука, 2009. — 303 с.
16. Моргунов Ю. Ю. Земляные рвы в южнорусской фортификации X–XIII вв. / Ю. Ю. Моргунов // Сумська Старовина. — Суми: Сумський державний університет, 2002. — № X. — С. 40–52.
17. Моргунов Ю. Ю. К вопросу о разделе южнорусских земель в 1026 г. "по Днепр" / Ю. Ю. Моргунов // Наукові записки з української історії. — Переяслав-Хмельницький, 2005. — Вип. 16. — С. 221–227.
18. Моргунов Ю. Ю. К изучению южнорусских змиевых валов / Ю. Ю. Моргунов // Русь в IX–XIV вв.: взаимодействие Севера и Юга. Тезисы докладов научной конференции. — Москва: Наука, 2002. — С. 64–66.
19. Моця О. П. Українці: народ і його земля (етапи становлення) / О. П. Моця. — К.: Стародавній Світ, 2011. — 640 с.
20. Описи Київського намісництва 70–80-х років XVIII ст. — К.: Наукова думка, 1989. — 390 с.
21. Падалка Л. В. Древние земляные сооружения в пределах Полтавской губернии / Л. В. Падалка. — Полтава, 1905. — 60 с., 12 ил.
22. Падалка Л. В. Прошлое Полтавской территории и ее заселение / Л. В. Падалка. — Полтава, 1914. — 239 с.
23. Повесть врем'яних літ (за Іпатським списком). — К., 1990. — 560 с.
24. Рибаків Б. О. Розкопки в Переяславі-Хмельницькому в 1945 р. / Б. О. Рибаків // АП УРСР. — 1945. — Т. 1 — С. 21–25.
25. Роздобудько М. В. "Змійові" вали Переяславщини / М. В. Роздобудько // Переяслав у віках. — К.: Світ успіху, 2007. — С. 54–58.
26. Роздобудько М. В. До питання про так зване Каратувльське городище. / М. В. Роздобудько, Д. А. Тетеря // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. — Полтава: ЦОДПА, вид. центр "Археологія", 1996. — С. 233–234.
27. Роздобудько М. В. Матеріали до датування переяславських "змійових" валів / М. В. Роздобудько, Д. А. Тетеря // Археологія. — 1997. — № 3. — С. 139–141.
28. Роздобудько М. В. Переяславська земля VI–IX ст. / М. В. Роздобудько // Наукові записки з української історії. — Переяслав-Хмельницький: НВФ "Світа", 1999. — Вип. 8. — С. 18–19.
29. Стороженко А. В. Где жили переяславские торки / А. В. Стороженко // Киевская старина. — 1899. — Т. 64. — Февраль. — С. 283–290.
30. Фиалко Е. Е. Памятники скифской эпохи приднепровской террасовой лесостепи / Е. Е. Фиалко. — К., 1994. — 53 с.
31. Фіалко О. Е. Напад скіфів на Трахтемирівське городище / О. Е. Фіалко, Ю. В. Болтрик. — К., 2003. — 152 с.,
32. Шрамко Б. А. Отчет о раскопках и разведках скифо-славянской археологической экспедиции Харьковского государственного университета им. А. М. Горького в 1966 г. // НА ИА НАНУ. — 1966/66. — 60 с.
33. Kowalczyk E. Waly Zmijowe / E. Kowalczyk // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. — 1969. — Т. XVII. — № 2.

The historiography of the problem of localization Serpent's Wall of Pereyaslav region is described in article.

Keywords: serpent's wall, fortification, fortified settlement, moat, configuration.